Vol. 7, No.2. Fall-Winter 2023: 119-132

Journal of Islamic Crafts

DOI: 10.52547/jic.7.2.311 URL: jih-tabriziau.ir

Original Paper

A Comparative Study of Inscribed Fabrics of the Buyids and Fatimids of Egypt

Rahimeh Aq Atabai *
Master in Handicrafts, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, IRAN
Zeinab Niknasab
Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, IRAN

Abstract
Throughout history, fabric has served essential functions in human life, spanning from birth to death, adapting to the policies of various ruling governments. Notably, inscribed fabrics have played significant roles in political, social, cultural, and economic contexts. Among these, Tiraz stands out as a crucial type of inscribed fabric, serving not only aesthetic purposes but also holding political, social, and cultural significance in the Shiite administrations of the Buyids and the Fatimids in Egypt. This study aims to explore the roles, positions, and multifaceted functions of these fabrics during the Buyid and Fatimid periods, as well as to compare the similarities and differences between their inscribed fabrics. The primary focus is on analyzing the role and significance of inscribed fabrics, particularly the Tiraz style, as a medium in these historical contexts. The findings reveal commonalities such as the use of religious and Shiite themes in inscriptions, Kufic script and Arabic language for writing, symmetrical placement of decorative motifs, and spiritual motifs like wishes for happiness and forgiveness. Additionally, differences are observed in weaving techniques, styles of Kufic calligraphy, literary and religious themes, symbolic motifs, execution methods, and baselines. The shaping approach indicates that these fabrics initially served political and social purposes before evolving to fulfill economic and cultural roles, reflecting the ideologies of the ruling elites. This research employs descriptive, analytical, comparative, and library research methods.

Keywords: Inscribed Fabrics, Tiraz Fabrics, Buyids, Fatimid of Egypt, Shaping Approach.

* Corresponding Author: r_atabay71@yahoo.com

1. Introduction

During the formative stages of Islamic governance, efforts were made to bolster economic, social, and political standings through various means. Weaving emerged as a pivotal aspect in this pursuit. The term "Tiraz" encompasses fabric embroidery, decoration, garment borders with distinct colors from the main fabric, adornments, and edgings (Moien, 2007, p.1022).

The origin of the Dar al-Tiraz institution can be traced back to the Umayyad government, influenced by Byzantine civilization or the art of the Sasanian period in Iran. It expanded during the Abbasid, Buyid, Seljuk, and particularly the Fatimid periods (Stillman & Stillman, 2003, p. 30-39). Historical sources have identified two major types of such fabrics: royal or special Tiraz, woven for kings, emirs, and their close associates, sometimes with workshops operating within the royal palace and usually under the supervision of a vizier or a member of the royal family; and common Tiraz, provided for government officials. This research, from a sociological perspective on art, aims to explore the role, status, and various political, economic, social, and cultural functions of inscribed fabrics during the Buyid and Fatimid periods, based on a formative approach. The main research questions are: What were the political, social, cultural, and economic roles and functions of these inscribed fabrics during the Buyid and Fatimid periods? What are the similarities and differences between inscribed fabrics of the Buyid and Fatimid periods?

2. Materials and Methods

This research employs a descriptive, analytical, and comparative approach, along with a shaping framework, with data collected from library sources. The study sample consists of 24 items selected using non-probability purposive sampling based on availability. The shaping approach can be considered a collection of sociological theories focusing on the influence of art on society.

3. Discussion

Weaving, as one of the prominent professions in Islamic governments, had a significant impact on various aspects of Muslim life, including political, social, and economic spheres. One prominent example is inscribed textiles, bestowed by rulers as robes of honor on various occasions known as "khil'ah," given to officeholders. This "khil'ah" had different names depending on the circumstance, such as khil'at al-niyabah, khil'at al-istiqrar, khil'at al-istimrar, etc. In Islamic society, inscribed textiles became associated with honor and prestige, with rulers rewarding individuals with these fabrics to express satisfaction, sometimes calling them "ashab al-khil'ah" (Stillman & Stillman, 2003, p. 121-122-130-131).

Textiles with inscriptions during the Buyid and Fatimid periods in Egypt can be divided into two groups based on the visual system accompanying the writing system: textiles with inscriptions without any decoration and textiles with inscriptions alongside decorative patterns. The first group includes fabrics where only the written element is observed, arranged in one or two horizontal lines. Some works feature decorative curvatures at the ends of letters to enhance visual appeal. The second group comprises fabrics where both written and visual elements are present on the fabric, with writing placed alongside various decorative elements and patterns of different animals.

Generally, the fabrics feature Kufic script lines in various styles on the fabric. Some fabrics have simple inscriptions, while others have lines enclosed in geometric shapes like circles, squares, and rhombuses, accompanied by plant and animal motifs. In certain fabrics, the weaving technique has altered the lines, making them abstract and hard to read. The patterns in Buyid fabrics are sometimes symmetrical or executed sequentially alongside the inscriptions.

During the Fatimid period, inscribed fabrics contain writings in one or more horizontal lines with decorative bands of plant and animal motifs. These fabrics often have religious content, possibly used to promote religious beliefs. Some works blend the writings seamlessly with other elements, making them inconspicuous at first glance. Common phrases like "Malik Allah" (Possession of God) and "Nasr min Allah" (Victory from God) are frequently seen in these fabrics. Due to damage and fragmentation, it is challenging to determine if there were additional concepts or the purpose of these fabrics(Tab. 1 & Tab. 2).

Tab. 1: General features of Buyid inscribed fabrics

Row	Textile Figure	Linear figure	Visual elements					Utilization
			Script	Geometric	Human	Herbal	Animal	
1	URL1	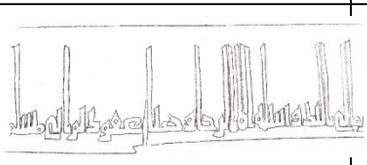	✓	–	–	–	–	–
2	URL2	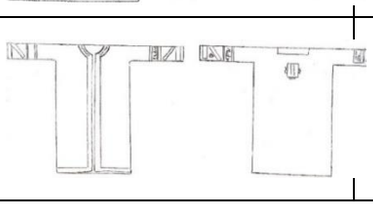	✓	✓	–	✓	–	Caftan

3	URL3	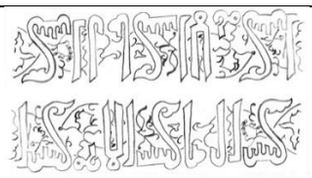	✓	–	–	✓	–	Probably related to the Funeral
4	URL4		✓	–	–	–	–	Garment
5	URL5	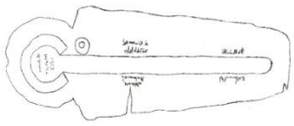	✓	–	–	–	–	Probably related to the Funeral
6	URL6	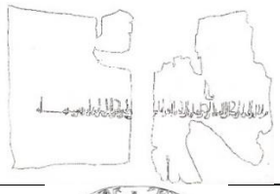	✓	–	–	–	–	–
7	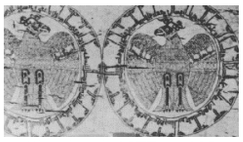 (Shepherd ,1977, p. 105)		✓	✓	–	–	✓	Probably related to the Funeral
8	(Sharif & Esmaili ,2017, p.4)		✓	✓	–	✓	✓	Probably related to the Funeral
9	URL7		✓	–	✓	–	✓	–
10	(Shepherd, 1977, p.66)	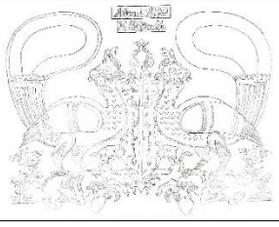	✓	–	–	✓	✓	–

11	URL8		✓	✓	–	–	✓	–
12	URL9		✓	✓	–	✓	✓	Probably related to the Funeral

Tab. 2: General features of Fatimid inscribed fabrics of Egypt

Row	Textile Figure	Linear figure	Visual elements					Utilization
			Script	Geometric	Human	Herbal	Animal	
1	URL10		✓	–	–	–	✓	Probably turban
2	URL11	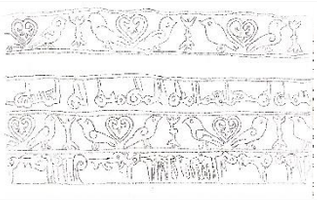	✓	–	–	✓	✓	Probably Sleeve
3	URL12	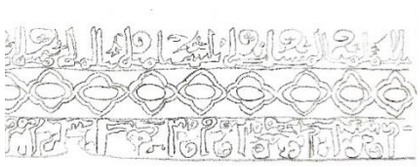	✓	✓	–	✓	✓	Probably turban
4	URL13	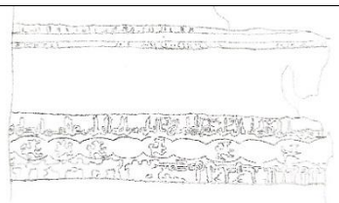	✓	✓	–	✓	–	Sleeve
5	URL14	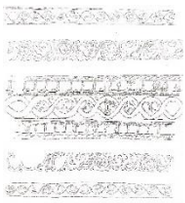	✓	✓	–	–	✓	Turban or Shawl

6	URL15	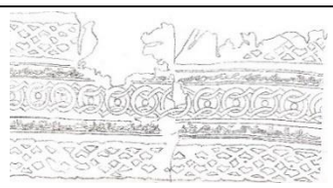	✓	✓	–	✓	✓	–
7	URL16	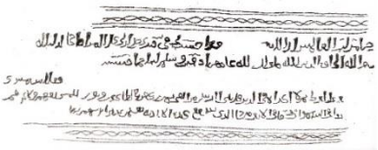	✓	✓	–	–	–	–
8	URL17		✓	–	–	–	–	–
9	URL18		✓	–	–	–	–	–
10	URL19	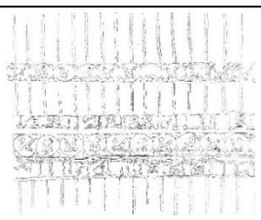	✓	✓	–	✓	✓	–
11	URL20	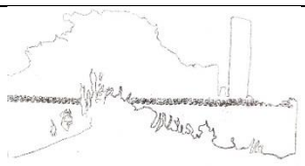	✓	–	–	–	–	–
12	URL21	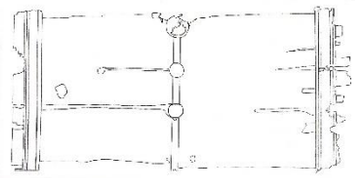	✓	✓	–	✓	✓	Probably Cloak

4. Conclusion

In this study, 24 samples of inscribed fabrics from the Al-Buyid and Fatimid periods were examined in terms of decorative motifs and inscription content. The results of the study indicated that Al-Buyid fabrics, in line with the content of the inscriptions and decorative motifs used on the fabrics, were primarily used for burial purposes. Their motifs and content included seeking forgiveness, pardon, prayers for goodness, references to human dignity, life after death, eternity, human survival, and the connection between human beings and the afterlife. The main structure of the Al-Buyid inscribed fabrics combines elements of pre-Islamic pictorial systems (Sassanian period) with Islamic inscriptions. Studying these fabrics, which were possibly used for shrouds or tomb covers, clarifies that during that period, the use of illustrated silk textiles with or without religious texts was prevalent. Despite the Shi'ite nature of the Al-Buyid rule, there was still a political and cultural continuity with the influential culture of the Abbasid Caliphate in Iraq. This claim is supported by the inscriptions found on coins and fabrics where the name of the Buyid ruler is mentioned after the name of the Abbasid caliph. In contrast, during the Fatimid period, inscribed fabrics aimed to convey Shia beliefs, especially Ismaili beliefs, to the audience. For example, the frequent mention of the titles of rulers alongside the names of Prophet Muhammad (PBUH) and Imam Ali (AS) emphasizes the authenticity and lineage of the caliphs. The Fatimids' goal in using these titles, alongside holding various and extensive religious ceremonies, was to gain political-religious legitimacy, consolidate their social position, gain acceptance and popularity. They were largely successful in achieving this goal, as evidenced by their long-lasting rule (approximately 270 years) .In general, the similarities and differences between the inscribed fabrics of the Al-Buyid and Fatimid periods can be summarized as follows:

Similarities include the use of inscriptions with religious and Shia themes, the use of Kufic script and Arabic language for writing, symmetry, balance, and harmony in the execution of decorative motifs, and a greater emphasis on spiritual themes such as aspirations for happiness and forgiveness.

Differences include the use of different weaving techniques, different styles of Kufic script, variations in the colors used in the text, the use of various literary and religious themes, the presence or absence of symbolic patterns, different execution styles of inscriptions and the Kursi script, and the use of the term "Imam."

Additionally, based on the formation approach, examples of the political, social, economic, and cultural functions of the studied fabrics were examined. It was determined that rulers of both periods could be considered the main decision-makers who, based on their political and religious ideologies, turned the inscribed fabrics into powerful media for propagating religious and political ideas and, in times of crisis, into powerful economic tools. Among these, the decorative motifs used on these fabrics, which were produced with very luxurious materials, have had a significant cultural impact on the art of weaving and decorating other fabrics of contemporary states and kingdoms.

Acknowledgments

This article is based on the master's thesis titled "A Comparative Study of Inscribed Fabrics of the Buyids and Fatimids of Egypt based on the Shaping Approach for Use in Card Weaving Art" supervised by the second author at Art University of Isfahan. The authors thank Dr. Alireza Khoddami and Mrs. Shahla Amini for their valuable contributions to this research.

Author Contributions

Considering that this essay is extracted from a master's thesis, the sections related to conceptualization, statement of the problem, research, and drafting of initial samples were carried out by the first author. Additionally, the second author also played a role in project management, supervision, final review, and editing in the completion of this research.

References

Moien, M. (2007). Moien Encyclopedic Dictionary. The fourth edition, the First and second volumes, (By A. Alizade). Tehran: Adena. [In Persian]

Sharif, S., & Esmaeili, V. (2017). Effects of temperature and relative humidity on permanence of Buyid silk. Journal of Cultural Heritage, 27, 72-79. [In Persian]

Shepherd, Dorothy G. (1977). Bulletin de liaison; de Centre International D'etude Des Textiles Ancients; no.39/40. [In Persian]

Stillman, Y., & Stillman, N. (2003). Arab Dress. A Short History. Leiden, the Netherlands: Brill.Tome 34, fascicule 1-2, 177-194. [In Persian]

URL1: https://www.dia.org/art/collection/object/buyid-fabric-7667?page=2 (access date: 11-10-2021)
URL2: https://www.clevelandart.org/art/1985.59 (access date: 10-03-2021)
URL3: https://www.clevelandart.org/art/1968.231 (access date: 10-03-2021)
URL4: https://collections-gwu.zetcom.net/en/collection/item/22548/ (access date: 10-03-2021)
URL5: https://www.clevelandart.org/art/1954.780 (access date: 10-03-2021)
URL6: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448641 (access date: 10-03-2021)
URL7: https://www.clevelandart.org/art/1962.264 (access date: 10-03-2021)
URL8: https://www.clevelandart.org/art/1953.331 (access date: 10-03-2021)
URL9: https://www.clevelandart.org/art/1955.52 (access date: 10-03-2021)
URL10: https://www.clevelandart.org/art/1950.354 (access date: 10-03-2021)
URL11: https://www.clevelandart.org/art/1950.549 (access date: 10-03-2021)
URL12: https://www.clevelandart.org/art/1950.544 (access date: 10-03-2021)
URL13: https://www.clevelandart.org/art/1974.187 (access date: 10-03-2021)
URL14: https://www.clevelandart.org/art/1965.313 (access date: 11-02-2020)
URL15: https://www.clevelandart.org/art/1982.291 (access date: 11-02-2020)
URL16: https://collections-gwu.zetcom.net/en/collection/item/3725/ (access date: 11-02-2020)
URL17:https://www.dia.org/art/collection/object/fragment-tiraz-textile-49157 (access date: 11-02-2020)
URL18: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448610 (access date: 11-02-2020)
URL19: https://www.clevelandart.org/art/1950.528 (access date: 11-02-2020)
URL20: https://www.dia.org/art/collection/object/tiraz-textile-commissioned-fatimid-caliph-al-mustansir-billah-49094 (access date: 11-02-2020)
URL21: https://awalimofstormhold.wordpress.com/2016/01/01/the-veil-of-sainte-anne/veilofstanne/ (access date: 11-02-2020)

دوفصلنامه‌ی هنرهای صناعی اسلامی سال هفتم • شماره ۲ • پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صفحات: ۱۱۹-۱۳۲
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳ ♦♦ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲

مطالعه تطبیقی پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه و فاطمیان مصر

رحیمه آق آتابای*
دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد صنایع‌دستی، دانشکده صنایع‌دستی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران
غلامرضا هاشمی
استادیار گروه صنایع‌دستی، دانشکده صنایع‌دستی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

چکیده
یکی از مهم‌ترین انواع پارچه‌های کتیبه‌دار، پارچه‌های طراز است که علاوه بر جنبه زیباشناسی آن، دارای کاربردهای گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. این پارچه در طول حکومت آل‌بویه و فاطمیان مصر که هر دو حکومتی شیعه بودند کاربرد داشته و نمونه‌هایی از آن برجای مانده است. با عنایت به ویژگی خاص این پارچه که عملکردی همچون یک رسانه داشته، این پرسش‌ها مطرح است که نقش، جایگاه و کارکردهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این پارچه‌ها در دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر چه بوده است؟ وجوه اشتراک و افتراق پارچه‌های کتیبه‌دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر چیست؟ هدف از انجام این پژوهش، بررسی تطبیقی نقش و جایگاه پارچه‌های کتیبه‌دار و به‌خصوص طراز در دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر به‌عنوان یک رسانه است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، استفاده از کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و شیعی، استفاده از خط کوفی و زبان عربی برای نگارش، تقارن، تعادل و توازن در اجرای نقوش تزئینی، استفاده بیشتر از موضوعاتی معنوی مثل آرزوی سعادت و بخشش ازجمله وجوه مشترک و مواردی چون؛ استفاده از تکنیک‌های متفاوت بافت، سبک متفاوت خط کوفی، تفاوت رنگ‌ها، استفاده از مضامین گوناگون ادبی، مذهبی، نقوش نمادین، شیوه اجرای متفاوت نوشتار و خط کرسی ازجمله وجوه متفاوت پارچه‌های کتیبه‌دار این دوران است. افزون بر این، بر اساس رویکرد شکل‌دهی مشخص گردید که پارچه‌های مورد مطالعه ابتدا با هدف سیاسی و اجتماعی و پس از آن، اقتصادی و فرهنگی تولید و در خدمت اندیشه‌های حاکمان وقت بوده‌اند. این پژوهش با روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی و با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

واژگان کلیدی:
پارچه‌های کتیبه‌دار، طراز، آل‌بویه، فاطمیان مصر، رویکرد شکل‌دهی

* مسئول مکاتبات: r_atabay71@yahoo.com

مقدمه

حکومت‌های اولیه اسلامی در دوره رشد و شکوفایی خود به شیوه‌های گوناگون می‌کوشیدند جایگاه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی خود را حفظ کرده و در جهت اعتلای آن گام بردارند. یک مورد برجسته که نقش مؤثری در پیشبرد این هدف داشت نساجی بود. واژه طراز را «نگار جامه، زینت پارچه، کناره جامه که به رنگی خارج از متن ملون می‌کردند، یراق، حاشیه، نوعی از منسوجات سلطنتی، کتابت و خطی که نساجان برطرف جامه نگارند، کارگاه جامه‌های قیمتی و فاخر، کارگاه دیبابافی» معنی کرده‌اند (Moien, 2007, p. 1022). بنا به اعتقاد برخی منابع از کلمه پارسی «ترازیدن» به معنای سوزن‌دوزی کردن نشئت گرفته و به نوع خاصی از پارچه‌ها یا شیوه ویژه‌ای از بافت یا حتی نوع الیاف پارچه اشاره ندارد، بلکه به کتیبه‌ای گفته می‌شود که در حواشی پارچه بافته یا دوخته دوزی می‌شده و متن کتیبه‌ها نیز اکثراً حاوی نام و القاب و یا شعایر مخصوص شاهان و خلفا بوده است. تهیه این نوع پارچه در نظام حکومتی آن زمان پس از خواندن خطبه و ضرب سکه اهمیت بسیار داشت و این پارچه‌ها را به مناسبت‌های مختلف یا جهت عزل و نصب به امیران اهدا می‌کردند (Rohfar, 2006, p. 72). در برخی منابع غیر فارسی این اصطلاح عمدتاً برای شناسایی پارچه‌ها و لباس‌های قرون وسطایی با کتیبه‌های عربی استفاده می‌شود (Mackie, 2015, p. 85).

سابقه پیدایش دارالطراز به حکومت امویان و تحت تأثیر تمدن بیزانسی و یا هنر ایران دوره ساسانی برمی‌گردد و در ادامه طی دوره‌های عباسیان، آل‌بویه، سلجوقیان و به‌ویژه قلمرو فاطمیان گسترش فراوانی یافت (Stillman & Stillman, 2003, p. 30-39). در زمان خلافت امویان و عباسیان، کتیبه یکی از مشخصات نقش پارچه‌ها شد و پارچه دارای این نوشته که با فن سوزن‌دوزی اجرا می‌شد، طراز نام گرفت (Farbood & Sayyahi, 2017, p. 88). در منابع تاریخی دو نوع عمده از این پارچه را مشخص نموده‌اند؛ طراز شاهانه یا خاصه که برای پادشاهان و امیران و مقربانشان بافته می‌شد و بعضی اوقات نیز کارگاه‌هایشان در کاخ شاهی دایر می‌گردید و عموماً تحت نظارت شخص وزیر یا یکی از افراد خاندان شاهی قرار می‌گرفت و دیگر طراز عامه که برای دولتمردان فراهم می‌گردید (Ferrier, 1995, p. 154). پژوهش حاضر از منظر جامعه‌شناسی هنر در جهت دستیابی به نقش، جایگاه و کارکردهای مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه و فاطمیان بر اساس رویکرد شکل‌دهی است. بر این اساس سؤالات اصلی پژوهش عبارت است از اینکه؛ نقش، جایگاه و کارکردهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این پارچه‌ها در دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر چه بوده است؟ وجوه اشتراک و افتراق پارچه‌های کتیبه‌دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر چیست؟

۱. پیشینه پژوهش

در رابطه با پارچه‌های طراز در دوران آل‌بویه و فاطمیان و کاربردهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن مطالعات بسیاری صورت گرفته است که به‌اختصار به برخی از آن‌ها اشاره خواهیم نمود؛ پژوهش «طراز در مصر دوره فاطمیان: تشکیلات، کارکردها و نقوش» نوشتهٔ خسرو خانی، تلاش دارد با مطالعه پارچه‌های طراز مصری در سه بخش تشکیلاتی، کارکردها و تحلیل محتوای نقوش و تصاویر به چگونگی شکل‌گیری این پارچه‌ها و نیز تفسیر مفاهیم وابسته به آن بپردازد (Khosrokhani, 2020). محمدی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه خط و نوشتار در منسوجات دوران اسلامی و کاربرد آن در هنرهای تصویری نوین (مطالعه موردی پارچه طراز)» به بررسی جایگاه نوشته‌ها روی منسوجات ایران از قرون اولیه هجری تا زمان حال (با تمرکز بر روی پارچه‌های طراز از دیدگاه بصری و گرافیکی می پردازند (Mohammadi et al., 2018). طاهرخانی و ناصری راد در مقاله‌ای با عنوان «طراز و کارکرد آن در دربار خلفای عباسی»، پس از ذکر مقدمه‌ای نسبتاً طولانی در رابطه با معنا و مفهوم واژه طراز، به طرازهای اسلامی، نقوش آن‌ها و غیره به کارکردهای مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و غیره در این پارچه‌ها اشاره می‌کنند (Taherkhani & Naserirad, 2018). فربود و سیاحی در پژوهشی با عنوان «بازتاب مذهب تشیع در طراحی نقوش منسوجات فاطمیان مصر» با روش تاریخی، توصیفی- تحلیلی میزان تأثیرگذاری عقاید و باورهای شیعی بر روی نقوش و مضامین پارچه‌های این دوره را می‌سنجند و معتقدند در این دوران مضامین مربوط به مذهب تشیع به خوبی در نقوش پارچه‌های طراز بازتاب یافته‌اند و حکمرانان از آن در راستای ارتقاء شکوه و مشروعیت بخشی خلافت خود استفاده می‌کردند (Farbood & Sayyahi, 2017). طالب‌پور در پژوهشی با عنوان «کارکردهای طراز در دوره فاطمیان» با بررسی عناصر طراحی و نقوش طرازهای فاطمی، مضامین و کارکردهای اجتماعی، تبلیغاتی و غیره آن را در دربار خلفای فاطمی تشریح می‌کند (Talebpour, 2018A). فتحی در پژوهشی با عنوان «خط نوشته‌ها، روی پارچه‌های دوره اسلامی» به کمک مطالعات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و هنری بر روی سده‌های ۴ تا ۱۲ ه.ق به بررسی جایگاه و اهمیت خطوط روی منسوجات ایران از منظر گرافیکی و بصری پرداخته است (Fathi, 2007).

در این پژوهش برای نخستین بار، به بررسی تطبیقی نقوش تزئینی پارچه‌های کتیبه‌دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر پرداخته خواهد شد.

۲. روش پژوهش

این پژوهش از روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی و رویکرد شکل‌دهی بهره برده و اطلاعات آن از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نمونه‌های مورد مطالعه ۲۴ عدد است که برای انتخاب آن‌ها از روش نمونه‌گیری غیر احتمالی و هدفمند که در دسترس بوده، استفاده شده است. رویکرد شکل‌دهی را می‌توان مجموعه‌ای از نظریه‌های جامعه‌شناسی دانست که تمرکز آنان بررسی تأثیر هنر بر جامعه است.

۳. منسوجات در دوران آل‌بویه

به گواه منابع گوناگون، در اکثر شهرهایی که در محدوده حکومتی خاندان آل‌بویه بودند مراکز بزرگ پارچه‌بافی و پیشه‌های مربوط بـه آن وجود داشت و حاکمان این دوره از حامیان نساجی به‌حساب می‌آمدند و بیشتر مورخان از تنـوع بسـیار زیـاد ایـن پارچـه‌ها در ایـن دوران حکایت مـی‌کننـد(Chitsaz, 2000, p. 162-169). بیشـترین جمعیـت ایـران در آن دوره بـه کشـاورزی مشـغول بودنـد و بخشـی از فعالیت‌های این بخش اختصاص به تأمین مواد اولیه نساجی داشت و در اکثر موارد مزارع زیر کشت پنبه و کتان بودنـد. البتـه در کنـار آن باید به حرفه نوغان‌داری و پرورش ابریشم هم اشاره کرد که غالب پارچه‌های دوره آل‌بویه از این جنس تهیـه مـی‌شـد (Savagheb & Roshani, 2016, p. 59-60). همچنین باید در روند تولید انواع پارچه به حضور و مشارکت صنف‌های دیگر مثل نخ‌ریس، رنگرز، طراح بافت و غیره هم توجه داشت که با رونق صنعت نساجی وضعیت معیشتی و اقتصادی این افراد دستخوش تغییراتی می‌شد. نکته قابل‌توجه این‌که جایگاه اجتماعی بافندگان در این دوران متغیر بود و به نظر می‌رسد جایگاه و ارزش هنری کار بافنده، تابع نوع محصولی بـوده کـه وی توان تولید آن را داشت. بافندگان به دو گروه تقسیم می‌شدند. طبقه‌ای که پارچه‌های ساده و ارزان‌قیمت بـرای اسـتفاده عامـه مـردم می‌بافتند مانند بافت کرباس و چیت و گروه دیگری که به بافت پارچه‌های ظریف، گران‌قیمـت و دربـاری اشـتغال داشـتند (Babaii & Bolkhari, 2016, p. 292). ازجمله تکنیک‌های پرکاربرد بافت پارچه در این دوران بافـت پارچـه‌های دو رو یـا دو پـودی موسـوم بـه «منیّر» بود. در این روش بافت علاوه بر تار که زمینه پارچه را شکل می‌دهد به‌طور هم‌زمان دو سری پود بـرای ایجـاد نقـش در هـر دو طرف پارچه به کار می‌رود ولی چون نقشه دستور برای هر دو طرف یکی است نقش پارچه در هر دو سـو یکسـان بـوده، تفـاوت تنهـا در رنگ‌های مخالفی است که به کار می‌رود. اگر زمینه پارچه در یک‌طرف سفید و نقش آن سیاه است، در طرف دیگر زمینه سیاه و طرح آن سفید کار شده است (Rohfar, 2001, p. 12).

٤. منسوجات در دوران فاطمیان مصر

در دوره فاطمیان هر منطقه پارچه مخصوص به خود را داشت و خلفای فاطمی گام‌های بسیاری در راستای اعـتلای ایـن هنـر برداشـتند. به‌طور مثال در شهرهای فیوم و تنیس که شامل نواحی دمیاط، شطا و دبیق می‌شد، بهترین پارچه‌ها معروف به دبیقی بافته می‌شد کـه از آن برای ترسیم نقشه استفاده می‌کردند. به این صورت که پارچه را موم اندود و سپس نقشه مورد نظر را بر آن رسم می‌کردند. پارچه‌های کتان رنگی در اسکندریه بافته می‌شد و هم وزن آن درهم نقره می‌دادند و یا فسطاط که مرکز انواع تولیدات، ازجمله پارچه طراز بود که در کارگاه‌های دولتی با نام خلیفه تولید می‌شدند (Matez, 1999, p. 195). یکی دیگـر از انـواع پارچـه‌ها، پارچـه‌ای موسـوم بـه بوقلمـون (قلمونی) بود که در قرن پنجم ه.ق تنها در تنیس بافته می‌شد و در طول روز به چند رنگ متغیر تبدیل می‌شد. مقدسی در این رابطه مـی نویسد: «بوقلمون از عجایب مغرب است و حیوانی است کمیاب که زیر سنگ‌های ساحلی دریا می‌خزد و کرکی دارد به نرمی ابریشـم کـه به رنگ طلاست. آن را جمع کرده در بافت پارچه استفاده می‌کنند، هر جامه بوقلمون ده هزار دینار قیمت دارد» (Moghaddasi, 1982, p. 345). کیفیت پارچه‌های تنیس از نظر ناصرخسرو نیز دور نمانده و می‌نویسد: «و آنجا قصب رنگین بافند از عمامه‌ها و وقایه‌ها و آنچه زنان پوشند. از این قصب‌های رنگین هیچ جا مثل آن نبافند که در تنیس و آنچه سپید باشد به دمیاط بافند و آنچـه در کارخانـه سـلطانی بافند به کسی نفروشند و ندهنـد» (Ghobadiani, 1956, p. 46). بـه طـور کلـی معروف‌تـرین پارچـه‌های فاطمیـان در چهـار گـروه قابل‌بررسی هستند:

۱. پارچه‌های تزئین شده با تصاویر پرندگان و حیوانات که به‌صورت متقابل یا پشت به هم قرار می‌گرفتند؛
۲. پارچه‌هایی که به رنگ‌های براق متمایز می‌شد به‌ویژه رنگ طلایی؛
۳. پارچه‌هایی که مایه‌هایی از سبک‌های قدیمی را در خود داشت؛
۴. پارچه‌هایی با رنگ‌های کبود با نوشته‌هایی از حروف کوفی (Verdi, 2006, p. 202).

مصر از قدیم‌الایام به‌عنوان سرزمین اصلی صنعت نساجی کتانی به شمار می‌رفت و تا اواخر دوره قرون وسطی نیز محصولات کتانی آن مهم‌ترین رقم صادراتی را تشکیل می‌داد. به‌خصوص انواع پارچه‌های کتانی ظریف و پارچه‌های توری شکل. یکی از سرداران سپاه به تکه‌ای حریر دست یافت که آن را از طلا و رنگ‌های دیگر حریر بافته و بر روی آن اقلیم‌ها، کوه‌ها، دریاها، شهرها، رودها و راه‌های کره زمین و همچنین مکه و مدینه نقش شده بود و بر روی هر شهر، کوه، منطقه، رود، دریا و راه نام آن با طلا یا نقره و یا حریر نوشته شده و در پایین قطعه این عبارت دیده می‌شد: «مما امر بعملـه المعـز الدین الله شوقاً الی حرم الله و اشهاراً لمعالم رسول‌الله فی سنه ثلاث و خمسین و ثلثمائه». مقریزی می‌گوید: «المعز برای اتمام این قطعه بیست و دو هزار دینار خرج کرد» (Mohammad Hasan, 2003, p. 59).

۵. پارچه‌های طراز

نساجی به عنوان یکی از برجسته‌ترین حرفه‌های فعال در حکومت‌های اسلامی بر وجوه مختلف زندگی مسلمانان اعم از سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تأثیرگذار بود. فعالیت در این حرفه که بخش قابل ملاحظه‌ای از آن را طراز و تشکیلات مرتبط با آن شکل می‌داد، سبب شد تا این هنر مقامی درخور توجه کسب کند. شاید دلیل این اهمیت و توجه به پارچه‌های طراز علاوه بر نشان وجاهت قانونی و اقتدار سیاسـی حکومت اسلامی، نمایانگر عقاید مذهبی، فکری نیز به حساب می‌آمد و می‌توانست به‌واسطه مواد مورد اسـتفاده در بافـت و اجـرای ایـن پارچه‌ها وضعیت اقتصادی حکومت اسلامی را نیز مشخص نماید. شیوه اجرای کتیبه‌های طراز به‌صورت چاپ روی پارچه، رودوزی کردن

و در نمونه‌های پیشرفته‌تر بافت خط در متن پارچه بود. از آثار به دست آمده به نظر می‌رسد که کتیبه‌ها نسبت به زمینه پارچه سالم‌تر باقی مانده‌اند. با آگاهی از این نکته می‌توان گفت که نخی که برای اجرای نوشته‌ها در برخی آثار به کار می‌رفته، از جنس مرغوب‌تری انتخاب شده است. در ابتدا خطوط به‌صورت یک خط صاف و ابتدایی بر روی پارچه کار می‌شدند؛ اما به‌تدریج در دوره‌های بعدی تزئینات خطی شکل‌های پیچیده‌تری به خود گرفت. احتمالاً این نوع پارچه کاربردهای متنوعی داشته است. به‌طور مثال سرپوش بویهیان عبارت بود از کلاه بلندی (القلانس المرتفعه) که دور آن را با دستارهای دیبا یا کتان عمامه می‌بستند. از شعر ابوالحسن سلامی (۳۹۴ ه.ق) مشخص می‌شود که اطراف عمامه سلطان مطرز بود و به طرز زیبایی گلدوزی و زربفت می‌شد (Chitsaz, 2000, p. 149). همچنین در منابع گوناگون اشاره شده که حاکمان دوره‌های مختلف بنا به شرایط موجود پارچه‌های خانه کعبه را بدین طریق تهیه کرده و به نوعی برتری خود را نسبت به سایر حکومت‌های اسلامی اعلام می‌نمودند (Baiker, 2006, p. 15). در جوامع اسلامی تمام حرکات، وسایل حاکم یا خلیفه در جایگاه مقدسی قرار می‌گرفتند و مکان‌ها و همچنین اشیاء در هنگام ارتباط با خلفا تقدیس می‌شدند و نشان‌ها، مکان‌های مرتبط با خلیفه، مثل دروازه‌ها و درهای کاخ یا صرفاً محوطه کاخ مورد احترام مردم بود (Sokoly, 1997, p. 75). یکی از مصادیق بارز این ادعا پارچه‌های طراز هستند که فرمانروایان حکومت اسلامی غالباً به مناسبت‌های گوناگون ردایی را به نام خلعت به صاحب‌منصبان اعطا می‌کرده‌اند که این خلعت بنا به شرایط نام‌های مختلفی مانند خلعةالنیابه، خلعةالاستقرار، خلعةالاستمرار و غیره داشت. زمانی نگذشت که در جامعه اسلامی طراز به مضمون خلعت و ردای افتخار نیز مورد توجه قرار گرفت و حاکمان برای ابراز رضایت خود از این پارچه‌ها می‌بخشید که گاهی این افراد اصحاب‌الخلعه نامیده می‌شدند (Stillman & Stillman, 2003, p. 121-122-130-131). مالکیت پارچه‌های طراز به تعبیری برای عامه مردم منبعی برای برکت محسوب می‌شد و همگان مشتاقانه طالب آن بودند. حتی این باور نیز وجود داشت که این منسوجات در آیین تدفین به‌گونه‌ای تقدیس شده باشند تا برای نگهبانی از متوفی در روز قیامت و در گذر او به زندگی پس از مرگ آماده باشند. گواه این ادعا روایت الجوهر، وزیر حاکم المعز بالله خلیفه فاطمیان است که وقتی ترس از رسیدن زمان مرگش را احساس کرد برای طلب آمرزش یکی از پارچه‌های المعز بالله را به‌عنوان کفن طلب کرد. قشر ثروتمند جامعه نیز آگاهانه یا ناآگاهانه سعی در تقلید آداب و رسوم طبقه حاکم داشتند. طبق اسناد جنیزه در یک سند عروسی داماد قول می‌دهد که در شب عروسی به عروسش ردای افتخاری بدهد و یا تاجری به‌عنوان هدیه برای پسر خود جامه عمامه کتانی نفیسی که نام جوان بر آن نقش بسته سفارش داده است (Stillman & Stillman, 2003, p. 56). این نوع پارچه نقش اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی بسیار مهمی در آن دوره داشته است؛ زیرا در دارالطرازها علاوه بر تولید پارچه طراز خاص، برای عموم مردم نیز از این نوع پوشاک تهیه می‌شد؛ بنابراین فروش آن‌ها منبع درآمد قابل توجهی برای دولت‌های اسلامی بوده و این همه‌گیری، آن را تبدیل به رسانه‌ای مناسب برای بیان عقاید، تفکرات طبقه حاکم می‌کرد. با توجه به مطالب ذکر شده، به نظر می‌رسد هر پارچه کتیبه‌دار گران‌بهای اشرافی را نمی‌توان پارچه طراز نامید.

۶. پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه و فاطمیان مصر

پارچه‌های کتیبه‌دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر را بر اساس همراهی نظام تصویری در کنار نظام نوشتاری می‌توان به دو گروه پارچه کتیبه‌دار بدون نقش و پارچه کتیبه‌دار با نقش تقسیم‌بندی نمود؛ گروه اول شامل نمونه پارچه‌هایی است که تنها عنصر نوشتار در آن‌ها مشاهده می‌شود و فاقد هرگونه نقش تزئینی خارجی هستند و در یک یا دو سطر افقی ترکیب‌بندی شده‌اند. فقط در برخی از آثار برای رفع سادگی و بالا بردن جذابیت بصری انتهای حروف را با فرم‌های پیچان تزئینی می‌آراستند. گروه دوم شامل نمونه پارچه‌هایی است که عناصر تصویری و نوشتاری بر روی پارچه ایجاد شده‌اند. نوشتار در یک یا دو سطر افقی قرارگرفته و عناصر مختلف تزئینی و نقوش حیوانات مختلف در کنار آن‌ها آمده‌اند. البته هر یک از این دو گروه خود زیرمجموعه‌های مختلفی دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود (شکل ۱).

۷. مطالعه چند نمونه از پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه

به طور کلی، خطوط به‌کار رفته در پارچه‌ها خط کوفی است که در شکل‌های مختلف و به طرق گوناگون بر روی پارچه اجراشده‌اند. ترکیب‌بندی کتیبه‌ها در برخی پارچه‌ها ساده و به‌صورت ابتدایی و در برخی دیگر خطوط در قاب‌های هندسی مانند دایره، مربع، لوزی همراه با نقوش گیاهی، حیوانی محصور شده‌اند. همچنین در بعضی از پارچه‌ها نیز به نظر می‌رسد به‌واسطه تکنیک مورد استفاده برای بافت پارچه، خط تغییراتی کرده که آن را به حالت انتزاعی و تقریباً غیر خوانا تبدیل نموده است. نقوش به‌کار رفته در پارچه‌های آل‌بویه به‌صورت متقارن و در کنار آن گاهی در حالت متوالی اجرا شده‌اند (جدول ۱) و (جدول ۲).

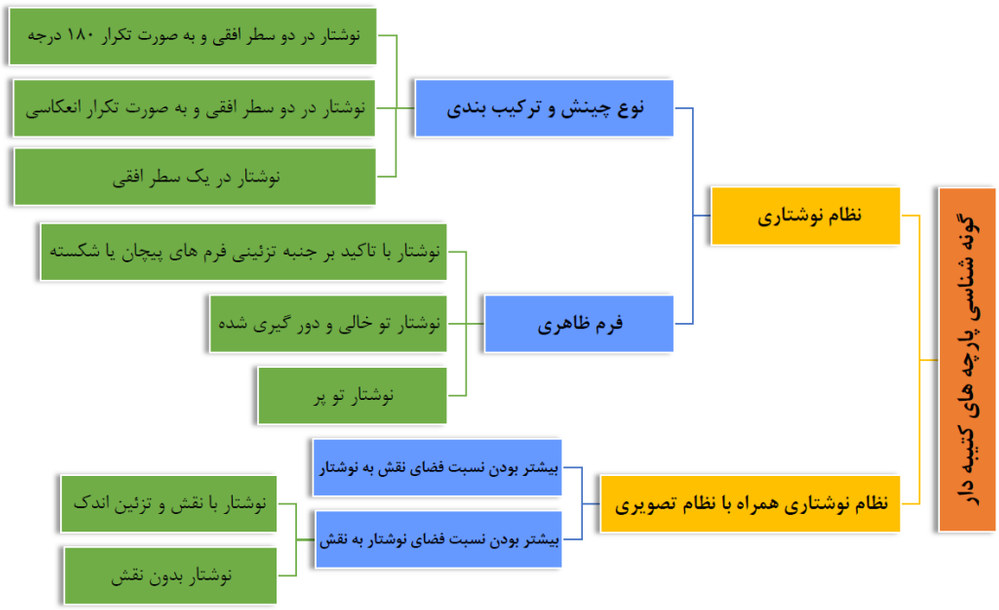

شکل ۱: گونه شناسی پارچه‌های کتیبه‌دار

جدول ۱: ویژگی‌های کلی پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه

ردیف	تصویر پارچه	تصویر خطی	عناصر بصری					کاربرد
			نوشتار	نقوش هندسی	نقوش انسانی	نقوش گیاهی	نقوش جانوری	
۱	URL1	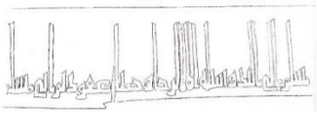	✓	–	–	–	–	–
۲	URL2	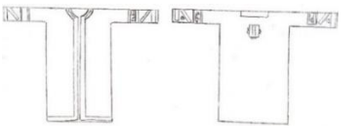	✓	✓	–	✓	–	خفتان
۳	URL3	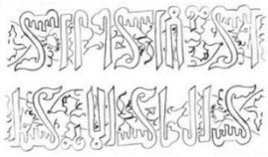	✓	–	–	✓	–	احتمالاً مرتبط با آیین تدفین
۴	URL4		✓	–	–	–	–	لباس

۵	URL5	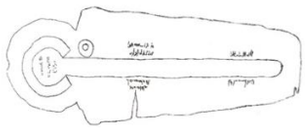	✓	–	–	–	–	مرتبط با آیین تدفین
۶	URL6	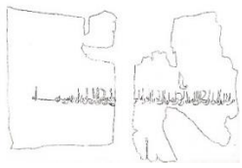	✓	–	–	–	–	–
۷	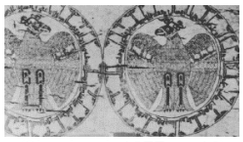 (Shepherd, 1977, p. 10)	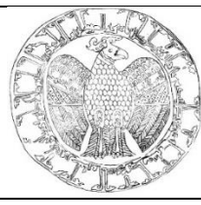	✓	✓	–	–	✓	احتمالاً مرتبط با آیین تدفین
۸	(Sharif & Esmaeili, 2017, p. 4)		✓	✓	–	✓	✓	احتمالاً مرتبط با آیین تدفین
۹	URL7		✓	–	✓	–	✓	–
۱۰	(Shepherd, 1977, p.66)	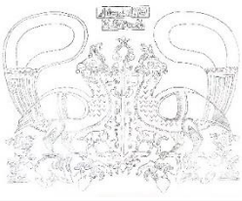	✓	–	–	✓	✓	–
۱۱	URL8		✓	✓	–	–	✓	–
۱۲	URL9		✓	✓	–	✓	✓	احتمالاً مرتبط با آیین تدفین

جدول ۲: محتوای کتیبه‌های پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه

شماره	روش بافت	مضامین					ترکیب‌بندی		زبان نوشتار	محدوده تاریخی
		دعا	پند	شعر	مدح و ستایش	آیه قرآن	متقارن	غیرمتقارن		
۱	دو پودی	–	–	✓	–	–	–	✓	عربی	۵ ه.ق/ ۱۱ م
۲	لمپاس	✓	–	–	–	–	✓	–	عربی	۴ یا ۵ ه.ق/۱۰ یا ۱۱ م
۳	لمپاس	✓	–	–	–	–	✓	–	عربی	۴ یا ۵ ه.ق/ ۱۰ یا ۱۱ م
۴	دو پودی	–	–	–	✓	–	–	✓	عربی	۴ یا ۵ ه.ق/ ۱۰ یا ۱۱ م
۵	دو پودی	✓	–	–	–	–	✓	–	عربی	۴ یا ۵ ه.ق/ ۱۰ یا ۱۱ م
۶	بافت تافته[۳]، سوزن‌دوزی	–	–	–	–	–	–	✓	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۷	دو پودی	–	✓	–	✓	–	✓	-	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۸	دو پودی	✓	–	–	–	–	-	✓	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۹	لمپاس	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۱۰	دو پودی	–	–	–	–	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۱۱	دوپودی	–	–	✓	–	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۱۲	دو پودی	–	✓	–	–	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م

۸. پارچه‌های کتیبه‌دار فاطمیان

پارچه‌های کتیبه‌دار این دوره حاوی نوشته‌هایی در یک یا چند سطر افقی همراه با نوارهایی تزئینی (نقوش گیاهی و حیوانی) است. محتوای این پارچه‌ها مضمونی مذهبی دارد و به نظر می‌رسد در جهت تبلیغ باورهای دینی استفاده شده است. در برخی از این آثار نوشته‌ها به حدی هماهنگ با سایر عناصر موجود استفاده شده‌اند که در نگاه اول مخاطب متوجه این نوشته‌ها نخواهد شد. در پارچه‌های کتیبه‌دار این حکومت دو عبارت «ملک الله» و «نصر من الله» به دفعات مشاهده می‌شود. متأسفانه به دلیل آسیب‌هایی که در طول زمان به آثار وارد شده و نیز تکه‌تکه بودن برخی از آنان پاسخ به این سؤالات که آیا در کنار این عبارت، مفاهیم دیگری نیز بوده یا خیر و یا کاربرد این پارچه‌ها چه بوده است، مقدور نیست.

در پارچه‌های فاطمیان از سیستم بافندگی ساده‌تری نسبت به دوره آل‌بویه استفاده شده است. چراکه انجام بافت تاپستری و بافت ساده با داشتن یک دار معمولی و ساده نیز امکان‌پذیر خواهد بود. در اغلب پارچه‌های این دوره نوشتار وجه پررنگ‌تری نسبت به وجه تصویری موجود در متن پارچه دارد. این نوشته‌ها بیشتر به حالت بافته‌شده در سطح پارچه هستند؛ اما گاهی هنرمند از تکنیک‌های دیگری مانند سوزن‌دوزی یا چاپ نیز استفاده کرده است. نوشته‌ها یا در زمینه ساده، جای می‌گرفتند و یا به‌صورت حاشیه‌های باریک در کنار شکل‌های تجریدی یا نقش‌های حیوان یا پرنده استفاده می‌شدند. همچنین رنگ‌های به‌کار رفته در پارچه‌های فاطمیان به‌مراتب متنوع‌تر و دارای درخشش بیشتری نسبت به پارچه‌های آل‌بویه است. نکته قابل‌توجه و مشترکی که بین پارچه‌های این دو حکومت وجود داشت، استفاده از ظرفیت رسانه‌ای پارچه برای بیان مضامین مذهبی بود. ضمن آن‌که در اکثر پارچه‌ها طراحی و ترکیب‌بندی نقوش به‌گونه‌ای بود که نوعی قاب و محدوده فرضی مانند مستطیل عمودی، دایره، نیم‌دایره برای جای‌گذاری عناصر ایجاد می‌شد. علاوه بر موارد فوق باید به استفاده از نقوش موجودات زنده بر روی پارچه‌ها نیز اشاره کرد که خود گواهی بر ممنوع نبودن استفاده از عناصر مصور در طراحی و کاربرد آثار هنری در آن دوره تاریخی است (جدول ۳) و (جدول ۴).

جدول ۳: ویژگی‌های کلی پارچه‌های کتیبه‌دار فاطمیان مصر

ردیف	تصویر پارچه	تصویر خطی	عناصر بصری					کاربرد
			نوشتار	نقوش هندسی	نقوش انسانی	نقوش گیاهی	نقوش جانوری	
۱	URL10		✓	–	–	–	✓	احتمالاً عمامه
۲	URL11	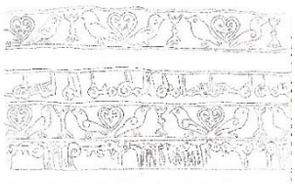	✓	–	–	✓	✓	احتمالاً آستین
۳	URL12	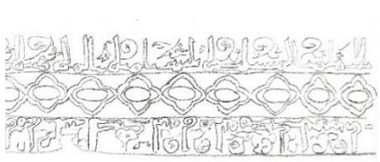	✓	✓	–	✓	✓	احتمالاً عمامه
۴	URL13	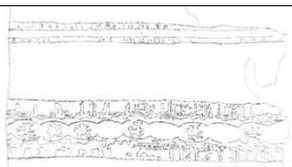	✓	✓	–	✓	–	آستین
۵	URL14	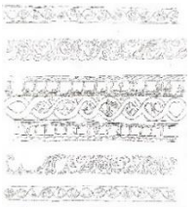	✓	✓	–	–	✓	عمامه یا شال
۶	URL15	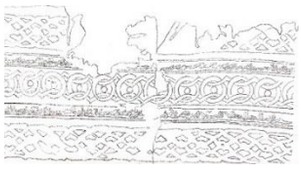	✓	✓	–	✓	✓	–
۷	URL16	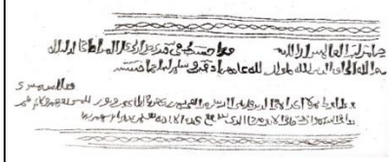	✓	✓	–	–	–	–
۸	URL17	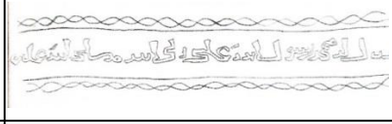	✓	–	–	–	–	–
۹	URL18		✓	–	–	–	–	–

۱۰	URL19	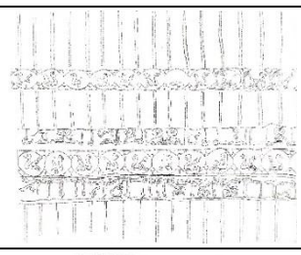	✓	✓	–	✓	✓	–
۱۱	URL20	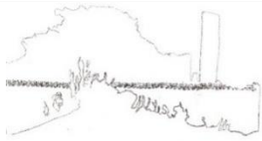	✓	–	–	–	–	–
۱۲	URL21	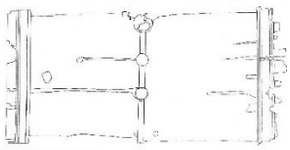	✓	✓	–	✓	✓	احتمالاً عبا

جدول ۴: محتوای کتیبه‌های پارچه‌های کتیبه‌دار فاطمیان مصر

شماره	روش بافت	مضامین					ترکیب‌بندی		زبان نوشتار	محدوده تاریخی
		دعا	پند	شعر	مدح و ستایش	آیه قرآن	متقارن	غیرمتقارن		
۱	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۲	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۳	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۶ ه.ق/ ۱۲ م
۴	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م
۵	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۶ ه.ق/ ۱۲ م
۶	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۶ ه.ق/ ۱۲ م
۷	تافته و تاپستری	–	–	–	–	✓	–	✓	عربی	۶ ه.ق/ ۱۲ م
۸	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	–	✓	عربی	۶ ه.ق/ ۱۲ م
۹	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	–	✓	عربی	۴ ه.ق/ ۱۰ م
۱۰	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	✓	–	عربی	۴ ه.ق/ ۱۰ م
۱۱	تافته و چاپ	–	–	–	✓	–	–	✓	عربی	۴ ه.ق/ ۱۰ م
۱۲	تافته و تاپستری	–	–	–	✓	–	–	✓	عربی	۵ ه.ق/۱۱ م

۹. بحث

ارتباط بین محتوای کتیبه‌ها، نمادها و کاربرد پارچه‌های کتیبه‌دار

منسوجات آل‌بویه گاهی شامل نوشته‌های درشت و با صلابت و گاهی هم خطوط ریز و ظریف هستند که غالباً در کنار نقش حیوانات مختلف مثل عقاب یا جانوران اساطیری مانند سیمرغ و نقوش انسانی به‌کار رفته‌اند و در مورد نحوه نقش کردن آن اصل تقابل و تقارن رعایت شده است که شاید بتوان این نوع ترکیب‌بندی را نشانی از توازن و تکامل دانست. نماد درخت زندگی یکی از مهم‌ترین نقوشی است که در اکثر هنرهای ایران ازجمله پارچه‌های آل‌بویه مشاهده می‌شود. معمولاً این درخت به کمک دو موجود زنده‌ای که در دو طرفش وجود دارد شناخته می‌شود (Rohfar, 1990, p. 12). درخت زندگی که نماد رشد و نمو یک خانواده، یک شهر، یک قوم یا حتی نشانه‌ای از قدرت فزاینده یک شهریار است، ممکن است ناگهان قطب خود را تغییر دهد و درخت مرگ گردد (Shovalie & Gerbran, 2003, p. 201). به نظر می‌رسد نقش درخت زندگی در کنار کتیبه پارچه‌ها که مضمونی مرتبط با مرگ دارد اشاره به باور اسلامی در حیات جاویدان در زندگی پس از مرگ دارد. در نمونه‌هایی دیگر پرندگانی به‌صورت واقع‌گرایانه و به‌صورت دو حیوان شاخ‌دار (احتمالاً قوچ یا بز کوهی) محافظت از درخت زندگی را به عهده دارند. این حیوان را می‌توان مرتبط با نیروهای محافظ دانست که هم با ایزدان خورشید و هم با ایزدان ماه در ارتباط است و آن را حیوانی مناسب با آیین قربانی می‌دانند (Cooper, 2000, p. 282).

نقش عقاب و عقاب دو سر، یکی دیگر از نمادهایی هستند که در پارچه آل‌بویه مشاهده شد. به‌طورکلی پرندگان به‌واسطه قابلیت پرواز بیانگر روح محسوب می‌شوند چراکه پرواز به معنای رهایی از محدودیت‌های جسمانی است که در قیود زمینی دنیا وجود دارد (Mitford, 2015, p. 58). همچنین عقاب که دارای نیروی خورشیدی- اهورایی است، به‌وضوح نیروی پرواز را نشان می‌دهد و به‌طور طبیعی نگهبان و هادی ارواح به‌حساب می‌آید (Shovalie & Gerbran, 2006, p. 291-292). این نقش در این دوران غالباً بر پارچه‌هایی که به‌عنوان کفن یا روپوش قبر مورد استفاده قرارگرفته نقش می شده است که آن را شاید بتوان اشاره‌ای به سفر سلامت انسان به سرای باقی به کمک عقاب دانست.

در رابطه با نماد شناسی نقوش به‌کار رفته در پارچه‌های فاطمیان و ارتباط احتمالی آن با فرقه اسماعیلیه مطلب قابل استنادی که به‌طور اخص به این موضوع اشاره‌کرده باشد یافت نشد؛ تنها نمونه قابل‌ذکر نماد درخت است. تصویر درخت که به‌واسطه وجود پرنده در دو طرف آن شاید بتوان آن را درخت زندگی در نظر گرفت، در باور فاطمیان و فرقه شیعه اسماعیلیه به دلیل اینکه از خاک و آب تغذیه می‌کند و از آسمان هفتم می‌گذرد نشانه حقیقت است (Shovalie & Gerbran, 2003, p. 90). در دوران فاطمیان مضامین نوشتاری طرازها همگام با اندیشه‌های مذهبی قرار می‌گیرد و از دعاها، آیات مرتبط با اعتقادات شیعه استفاده می‌شود. با انتخاب و درج این آیات و ادعیه و نیز اسامی بزرگان دین اسلام مانند حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) سعی شده بنیادهای اساسی مذهب اسماعیلیه را تقویت و تثبیت کرده و آن را گسترش دهد. البته لازم به یادآوری است با توجه به اینکه مذهب اسماعیلیه دارای نگرشی تأویل‌گرایانه و باطنی بودند، درک و فهم نوشته‌های روی پارچه‌ها نیازمند بررسی بیشتر است.

در رابطه با کاربرد عبارت «نصر من الله» در پارچه‌های منسوب به این دوران به نظر می‌رسد که این آیه تبدیل به شعاری دینی در دولت فاطمی شده است. در تفسیر این آیه برخی از محققین بر این عقیده هستند که منظور پیروزی حضرت مهدی است (Ghomi, 1988, p. 366). با توجه به تلاشی که شیعه اسماعیلی دوره فاطمیان در به ثمر رساندن عقاید و تفکرات خود در جامعه آن زمان داشته، دور از انتظار نیست که این عبارت دارای کارکردی پنهان و درصدد انتقال مفهومی مانند اشاره به پیروزی فتح مصر، به ثمر رسیدن فعالیت‌های تبلیغاتی فرقه اسماعیلیه و پیروزی فاطمیان بر حکومت عباسی بوده باشد. عبارات به‌کار رفته به شکل‌های گوناگون، گاهی به‌صورت ساده و گاهی همراه با آرایه‌های تزئینی بر روی پارچه‌های این دوره اجرا شده‌اند. همچنین در دوره حکومت خلیفه‌الحکام بالله طرازهایی حاوی نوارهای خط نوشته با نخ طلا مشاهده شد که از این روش حاکم برای اعلام جایگاه خود به‌عنوان امام امت استفاده کرد. به نظر می‌رسد استفاده از طلا نمادی از نورانیت خلافت فاطمی و تبدیل به نمادی از تجمل‌گرایی و بیان قدرت برای تثبیت حکومت فاطمیان بود (Farbood & Sayyahi, 2017, p. 91).

در یک مقایسه کلی می‌توان تشابهات پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه و فاطمیان مصر را در مواردی همچون استفاده از کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و شیعی، استفاده از خط کوفی و زبان عربی برای نگارش، تقارن، تعادل و توازن در اجرای نقوش تزئینی، استفاده بیشتر از موضوعاتی معنوی مثل آرزوی سعادت، بخشش در نظر گرفت. نقاط تفاوت پارچه‌های کتیبه‌دار این دوره‌ها نیز در این موارد دیده می‌شود. استفاده از تکنیک‌های متفاوت بافت (غالب پارچه‌های آل‌بویه با تکنیک دو پودی (تکنیک پیچیده بافت) و غالب پارچه‌های فاطمی با تکنیک تاپستری (تکنیک ساده‌تر بافت) بافته شدند)، سبک متفاوت خط کوفی استفاده شده در پارچه‌ها (تنوع سبک خط‌های کوفی دوره فاطمی بیشتر است)، تفاوت رنگ‌های استفاده شده در متن (رنگ پارچه‌های فاطمی متنوع‌تر و زنده‌تر هستند، درصورتی‌که در پارچه‌های آل‌بویه نهایتاً از دو رنگ برای بافت استفاده شده است)، استفاده از مضامین گوناگون ادبی، مذهبی در پارچه‌های آل‌بویه، درصورتی‌که کتیبه‌های فاطمی از یک مضمون و محتوا پیروی می‌کنند، استفاده از نقوش نمادین در پارچه‌های آل‌بویه درحالی‌که پارچه‌های فاطمی در اغلب موارد فاقد نقوش تزئینی و یا نقوش قابل‌فهم برای مخاطب هستند، شیوه اجرای متفاوت نوشتار و خط کرسی (در پارچه‌های آل‌بویه نوشتار و خط کرسی به شیوه‌های مختلفی بر روی پارچه‌ها اجرا شده مثل خط کرسی افقی یا منحنی یا عمودی، درصورتی‌که در پارچه‌های فاطمی خط کرسی فقط به‌صورت افقی ایجاد شده است) و درنهایت کاربرد واژه «امام» (به کار بردن واژه «امام» در کتیبه پارچه‌های فاطمی قبل از اسم حاکمان که نشان از جایگاه و ارزش والای خلیفه دارد، درصورتی‌که در یکی از آثار آل‌بویه نام حاکم بویهی بعد از نام خلیفه عباسی ذکرشده است).

۱۰. بروز و نمود پارچه‌های کتیبه‌دار در جامعه و تأثیر آن‌ها از منظر رویکرد شکل‌دهی

یکی از شاخصه‌های ارزیابی هر تمدن در تاریخ جوامع بشری در کنار اقتصاد و سیاست و اخلاق، فرهنگ و هنر است که برخی همانند الکساندر از آن به‌عنوان یک عنصر تأثیرگذار در جامعه یاد کرده‌اند و بر این باور هستند که بسیاری از تغییرات ارزشی و رفتاری در جوامع مختلف تحت تأثیر آثار هنری در کوتاه‌مدت یا بلند مدت رخ می‌دهند(Alexsander, 2017, p. 84). این آثار به کمک قابلیت رمزگذاری واقعیت و زبان هنری و همچنین ایجاد ارتباط بی‌واسطه با مخاطب قادر خواهند بود جامعه را ارزیابی کنند و آن را به سمت تغییر هدایت کنند؛ به بیان بهتر نقش شکل‌دهی داشته باشند (Ravadrad, 2005, p. 61).

کارکرد سیاسی

در رابطه با کارکرد و تأثیرگذاری سیاسی پارچه‌های کتیبه‌دار دوره آل‌بویه باید با احتیاط سخن گفت. به این دلیل که غالب نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش کتیبه‌هایی با مضامین مختلف هستند و بنا به اعتقاد محققین گوناگون به‌واسطه کشف از قبور آل‌بویه کاربردی مرتبط با آیین تدفین داشته‌اند. در بررسی شرایط سیاسی دوران آل‌بویه می‌توان گفت به‌رغم وجود زبان فارسی، گرایش امیران آل‌بویه به زبان عربی، برخاسته از دلایل سیاسی بوده است. دولتمردان بویی برای اعتبار و مشروعیت بخشیدن به حکومت خود به شاعران و ندیمانی نیاز داشتند که نامشان را در تمام سرزمین‌های عربی منتشر سازند و قدرتشان را تثبیت کنند و زمینه تسلط آن‌ها را بر قلمرو بزرگ اسلامی فراهم سازند. امیران بویی به علت ارتباط مستقیم با خلفای عباسی و استقرار در بغداد، ناگزیر از به‌کار بردن زبان عربی بودند. علاوه بر آن، چون چشم طمع به فرمانروایی بر تمام سرزمین‌های عربی داشتند، اوضاع و احوال سیاسی کشور مستلزم رواج زبان

عربی در دربار آن‌ها بود. ازاین‌رو به ترویج زبان عربی و حمایت از ادیبان و نویسندگان و شاعران عربی‌گوی و عربی‌نویس پرداختند. از دیگر عوامل گرایش ایرانیان به زبان عربی وجه دینی و مقدس آن نیز بود. در یک نگاه کلی، عربی‌گرایی و گاه عربی‌مآبی ایرانیان در دوره‌ی آل‌بویه را می‌توان در درون شبکه‌ای به‌هم پیوسته از علل گوناگون مانند دین، سیاست، اعتبار علمی، شأن اجتماعی، ورزیدگی زبان، موقعیت منطقه در نظر گرفت؛ اما در رابطه با دوره فاطمیان دارا بودن کارکرد سیاسی را می‌توان برای پارچه‌های کتیبه‌دار متصور شد. فاطمیان علاوه بر آن‌که بزرگ‌ترین رقیب سیاسی خلافت عباسی و حکومت‌های تابع آن بودند، از برجسته‌ترین مخالفان مذهبی و عقیدتی اهل سنت نیز به‌حساب می‌آمدند؛ به همین دلیل در راستای نیاز به رسانه‌ای برای تبلیغ تفکرات و متزلزل کردن پایه‌های سیاسی و مذهبی خلافت عباسی و همچنین ترغیب و تحریک مردم علیه آنان از پارچه‌های طراز به‌عنوان یکی از ابزارهای تبلیغ ایدئولوژی خود بهره جستند. استفاده از نام حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) در کنار نام حاکم که خود را امام نیز می‌نامید گواهی بر این ادعاست؛ زیرا قرابت با پیامبر (ص) از مهم‌ترین عوامل مشروعیت‌بخش در آن دوره تاریخی محسوب می‌شد. امپراتوری بیزانس نیز یکی از حکومت‌هایی بود که فاطمیان از جانب آنان نیز احساس خطر می‌کردند. از طرفی از علاقه پادشاهان روم شرقی و حاکمان جنوب اروپا به منسوجات مصری مطلع بودند؛ بنابراین با ارسال هدایایی همچون پارچه‌های گران‌قیمت طراز به دربار آنان جهت جذب حمایتشان تلاش می‌کردند (Mohammad Hasan, 2003, p. 117).

کارکرد اجتماعی

پارچه‌های کتیبه‌دار در کنار ذکر نام خلیفه یا حاکم حاوی عباراتی جهت طلب دعای خیر و برکت برای دارنده آن بودند و تبدیل به رسانه‌ای شدند که ایدئولوژی‌ها و تفکرات طبقه حاکم را تبلیغ می‌کردند. این پارچه‌ها که گاهی به افراد عالی مرتبه و والا مقام نیز اهدا می‌شد، برای دارنده آن کسب مقام اجتماعی بالاتری را در پی داشت. برخورداری از لطف و هدیه خلیفه و حاکم گواهی بود برای صحه گذاشتن لیاقت افرادی که به مناصب مختلف می‌رسیدند و به نوعی القاء کننده حمایت صاحب پارچه از دولت مرکزی بود. نمونه آن حکایتی است که نشان می‌دهد خلیفه‌المنصور دستور داد که نام جوهر، وزیر نیرومند حاکمان اولیه فاطمی به طرازی که با نخ طلا بر روی لباس و فرش سوزن‌دوزی شده بود اضافه کنند (Mackie, 2015, p. 85). ریاست کارگاه‌های بافت طراز نیز برای افراد شأن اجتماعی بالایی را در پی داشت (Mohammad Hasan, 2003, p. 119) و علاوه بر این در عرصه بین‌الملل نیز حاکمان با ارسال این نوع پارچه‌ها به سایر مناطق در تلاش بودند نظر امپراتوران و فرماندهان را به خود جلب نموده و موجب تقویت پایگاه اجتماعی حکومت خود شوند.

کارکرد اقتصادی

حکومت‌های اولیه اسلامی از ابتدای به قدرت رسیدن، از همه پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های موجود برای اشاعه فرهنگ خود استفاده می‌کردند و در این بین از تجارت و صادرات محصولاتی مانند سفال، فلز و خصوصاً پارچه نهایت بهره را بردند. نمونه بارز آن توجه به بازار فروش پارچه‌های آل‌بویه در غرب بود. در کلیساها برای پیچیدن اشیای مقدس و گران‌بهای خود از پارچه‌های بافت ایران استفاده می‌کردند (Hatam, 2012, p. 173). این پارچه‌ها آورده مالی بسیار خوبی نیز برای حاکمان داشتند (Ibn-Hawqal, 1987, p. 37; Sabi, 2017, p. 43).

کارکرد فرهنگی

نمونه منسوجات مورد بررسی غالباً دارای طرح جانوران در دوایر و قاب‌های هندسی و ترسیم طرح‌های گوناگون گیاهی در کنار بهره‌گیری از کتیبه هستند که تأثیرگذاری این نقوش بر روی پارچه‌های سایر اقوام نیز مشاهده شد. یکی از پارچه‌هایی که تأثیر هنر آل‌بویه و یا احتمالاً سامانی را بر سایر نواحی نشان می‌دهد، تکه پارچه‌ای ابریشمی معروف به سن ژوزه است که امروزه در موزه لوور نگهداری می‌شود. این پارچه نفیس که به غرب راه پیدا کرده با توجه به محل کشف شده، به نظر می‌رسد کاربردی برای پوشانیدن خزانه‌های کلیسا داشته است. بر روی پارچه نقش کاروان شتر با فیلانی که با اسلوبی بسیار عالی روبروی هم نقش شده‌اند در کنار کتیبه‌ای که بر روی آن نام سپه‌سالار خراسان به نام بختکین نوشته شده، دیده می‌شود. نمونه دیگری از پارچه‌های طراز تأثیر گرفته از حکومت‌های اسلامی مانند فاطمیان شنل راجر دوم پادشاه سیسیل است. طی سال‌های ۲۹۰-۴۸۳ ه.ق/ ۹۰۳-۱۰۹۰ م. سیسیل زیر سلطه فاطمیان قرار داشت و حاکمان آنجا به‌صورت مستقیم توسط فاطمیان انتخاب می‌شدند (Talebpour, 2018B, p. 119).

نهاد تصمیم‌گیرنده

با توجه به این‌که پارچه‌های طراز در دو کارگاه خاص و عام تولید می‌شد و هر دو این کارگاه‌ها زیر نظر حکومت مرکزی اداره می‌شد، نهاد تصمیم‌گیرنده را می‌توان حاکمان هنردوست دو دوره در سطح کلان و اقشار ثروتمند در سطح خرد دانست.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش ۲۴ نمونه از پارچه‌های کتیبه‌دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر به لحاظ نقوش تزئینی و محتوای کتیبه‌ها مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان داد که پارچه‌های آل‌بویه متناسب با محتوای کتیبه‌ها و نقوش تزئینی به‌کار رفته در پارچه‌ها، بیشتر کاربرد تدفینی و مضامین و محتوای آن‌ها شامل طلب بخشش، آمرزش، دعای خیر، اشاراتی به کرامت انسان، زندگی پس از مرگ، جاودانگی، بقای انسان و ارتباط انسان و آخرت بوده است. علاوه بر این، ساختار اصلی پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه ترکیبی از نظام تصویری قبل از اسلام (دوره ساسانی) و کتیبه‌های اسلامی هستند. مطالعه این پارچه‌ها که احتمالاً متعلق به کفن یا روپوش قبر بوده است، این نکته را روشن می‌کند که در آن دوره استفاده از منسوجات مصور ابریشمین با متون دینی یا بدون آن خالی از اشکال بوده است. همچنین حکومت آل‌بویه علی‌رغم شیعی بودن، به نظر می‌رسد که هنوز پیوستگی سیاسی و فرهنگی به فرهنگ مؤثر دولت عباسی عراق دارد. گواه این ادعا کتیبه‌های موجود بر روی سکه‌ها و پارچه‌ها بودند که اسم حاکم آل‌بویه بعد از نام خلیفه عباسی ذکر شده است. این در حالی است که در دوره فاطمیان و از طریق پارچه‌های کتیبه‌دار تلاش بر این بوده تا اعتقادات و باورهای شیعی علی‌الخصوص اعتقادات فرقه اسماعیلیه به مخاطبین القاء شود. به‌طور مثال، می‌توان به ذکر القاب فراوان حاکمان در کنار نام حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) اشاره کرد که در اصل تأکیدی بر اصالت و نسب خلفا داشت. هدف فاطمیان از استفاده از این اسامی، در کنار برگزاری متنوع و گسترده مراسم مذهبی، کسب مشروعیت سیاسی- دینی و تلاش در جهت تقویت آن، تثبیت موقعیت اجتماعی، به دست آوردن مقبولیت و اقبال عمومی بود. آن‌ها در نیل به این هدف تا حد زیادی موفق بودند و حکومت طولانی‌مدت آنان (حدود ۲۷۰ سال) گواهی بر این ادعاست. به‌طورکلی وجوه تفاوت و تشابه پارچه‌های کتیبه دار دوران آل‌بویه و فاطمیان مصر را می‌توان به شرح زیر بیان داشت. وجوه تشابه شامل: استفاده از کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و شیعی، استفاده از خط کوفی و زبان عربی برای نگارش، تقارن، تعادل و توازن در اجرای نقوش تزئینی، استفاده بیشتر از موضوعاتی معنوی مثل آرزوی سعادت، بخشش؛ و وجوه تفاوت را در مواردی همچون استفاده از تکنیک‌های متفاوت بافت، سبک متفاوت خط کوفی استفاده شده در پارچه‌ها، تفاوت رنگ‌های موجود در متن پارچه، استفاده از مضامین گوناگون ادبی، مذهبی، استفاده از نقوش نمادین، شیوه اجرای متفاوت نوشتار و خط کرسی و در نهایت کاربرد واژه «امام» در نظر گرفت. افزون بر این، بر اساس رویکرد شکل‌دهی، نمونه‌هایی از کارکردهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پارچه‌های طراز مورد بررسی قرار گرفت و مشخص گردید بر اساس این‌که پارچه‌های طراز در دو کارگاه خاص و عام تولید شده و هر دو این کارگاه‌ها زیر نظر حکومت مرکزی اداره می‌شد، حاکمان این دو دوره را می‌توان نهاد تصمیم‌گیرنده اصلی در نظر گرفت که بر اساس تفکرات سیاسی و دینی خود پارچه‌های طراز را تبدیل به رسانه‌ای قدرتمند با هدف تبلیغ اندیشه‌های دینی و سیاسی و پس از آن و در موارد بحرانی به ابزار اقتصادی قدرتمندی بدل می‌کردند. در این میان، نقوش تزئینی به‌کار رفته بر این‌گونه پارچه‌ها که به لحاظ جنس و شیوه بافت بسیار فاخر تولید می‌شدند، به لحاظ فرهنگی بر هنر نساجی و تزئین پارچه‌های دیگر دولت‌ها و ممالک هم دوره اثرگذار بوده‌اند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نویسنده اول با عنوان «مطالعه تطبیقی پارچه‌های کتیبه‌دار آل‌بویه و فاطمیان مصر با تکیه بر رویکرد شکل‌دهی جهت به‌کارگیری در هنر کارت بافی» به راهنمایی نویسنده دوم در دانشگاه هنر اصفهان است.

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند مراتب تشکر صمیمانه خود را از دکتر علیرضا خدامی و خانم شهلا امینی که نقش به سزایی در به سرانجام رسیدن این پژوهش داشتند به عمل آورند.

مشارکت نویسندگان

با توجه به مستخرج بودن این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد، بخش‌های مربوط به مفهوم‌سازی، بیان مسئله، تحقیق و نوشتن پیش‌نویس‌های اولیه توسط نویسنده اول صورت گرفت. همچنین نویسنده دوم نیز از طریق مدیریت پروژه، نظارت، بررسی و ویرایش نهایی در به سرانجام رسیدن این پژوهش نقش داشتند.

پی نوشت

۱. لمپاس یکی از تکنیک‌های ترکیبی بافت پارچه است که در آن از دو سیستم تار و دو یا چند سیستم پودی استفاده می‌شود و نتیجه نهایی منسوجی دو رویه خواهد بود که معمولاً یک سمت آن حالت ساتن و سمت دیگر حالت جناقی دارد (Mackie, 2015: 470). فریه از آن به‌عنوان ابریشمینه گل برجسته چینی یاد کرده است (Ferrier, 1995, p. 158)

۲. حاکمان بویهی از خفتان که از طرف خلفای عباسی به آنان اهدا می‌شده استفاده می‌کردند. جنس این لباس از قصب (پارچه نازک ابریشمی) بوده و در منابع به‌عنوان جامه‌ای یک‌دست که نیاز به دوختن و بریدن ندارد و به‌صورت جامه‌ای بدون آستین و یا دارای آستین‌های کوتاه و چسبیده به سرشانه‌ها بوده و قد آن کوتاه و تا حد ناف یا کمر می‌رسیده، نام برده شده است (Chitsaz, 2000, p. 149)

۳. بافت تافته، ساده‌ترین نوع بافت پارچه است که در آن نخ‌های پود به‌صورت یک در میان از میان نخ‌های تار عبور می‌کنند.

References

Alexander, V. D. (2017). Sociology of the arts: exploring fine and popular forms. (A. Ravadrad trans.), third edition, Tehran: Iranian Academy of Arts. (Original work published 1959) [In Persian]

الکساندر، ویکتوریا دی. (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی هنرها (شرحی بر اشکال زیبا و مردم‌پسند هنر). ترجمه اعظم راوداد. چاپ سوم، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

Babaii, P., & Bolkhari, H. (2016). The position of weaving and tailoring in the arts and industries of Iran. Art Quarterly Book Review, No. 12, p.p 284-296. [In Persian]

بابایی، پروین، بلخاری، حسن. (۱۳۹۵). جایگاه پارچه‌بافی و خیاطی در هنرها و صنایع ایران. فصلنامه نقد کتاب هنر. ۱۲: ۲۹۶-۲۸۴.

Baiker, P. (2006). Islamic Textiles. (M. Shayestefar Trans). Tehran: Institute for Islamic Art. [In Persian]

بیکر، پاتریشیا ال. (۱۳۸۵). منسوجات اسلامی. ترجمه مهناز شایسته فر. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.

Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2003). Dictionary of Symbols. (S. Fazaili Tran.) Third edition, Tehran: Jihon. [In Persian]

شوالیه، ژان و آلَن گِربران. (۱۳۸۲) فرهنگ نمادها. جلد سوم. ترجمه سودابه فضایلی. تهران: انتشارات جیحون.

Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2006). Dictionary of Symbols. (S. Fazaili Tran.) Fourth edition, Tehran: Jihon. [In Persian]

شوالیه، ژان، گربران، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها. جلد چهارم. ترجمه سودابه فضایلی. تهران: انتشارات جیحون.

Chitsaz, M. (2000). History of Iranian costumes (from the beginning of the Islamic era to Mongol invasion). Tehran: Samt. [In Persian]

چیت‌ساز، محمدرضا. (۱۳۷۹). تاریخ پوشاک ایرانیان از ابتدای اسلام تا حمله مغول. تهران: سمت.

Cooper, J. C. (2000). An illustrated encyclopedia of traditional symbols. (M. Karbasian Trans). Tehran: Farshad. [In Persian]

کوپر. جی سی. (۱۳۷۹). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان. تهران: فرشاد.

Faraji Alhosseyni, F. H. (2014). Fatimid inscriptions on Egyptian monuments. (M. Fadavi Trans.) Tehran: Art Research Institute. [In Persian]

فرج الحسینی، فرج حسین. (۱۳۹۳). کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر. ترجمه سید محمد فدوی. تهران: پژوهشکده هنر.

Farbood, F., & Sayyahi, M. (2017). Reflections of Shi'a Islam Beliefs in Fatimid Arts (Case Study: Fatimid Textiles). Iranian Scintific Association of Vitual Arts. No. 4. P.p 85-98. [In Persian]

فربود، فریناز، سیاحی، ماه‌منیر. (۱۳۹۶). بازتاب مذهب تشیع در طراحی نقوش منسوجات فاطمیان مصر. مبانی نظری هنرهای تجسمی. ۴: ۹۸-۸۵.

Fathi, L. (2007). The writings on the fabrics of the Islamic period. The Modares Semiannual Art. No. 2. P.p 63-75. [In Persian]

فتحی، لیدا. (۱۳۸۶). خط نوشته‌ها، روی پارچه‌های دوره اسلامی. دو فصلنامه مدرس هنر. ۲: ۷۵-۶۳.

Ferrier, R., W. (1995). The Arts of Persia. (P. Marzban Trans). Tehran: Farzanrooz. [In Persian]

فریه، رونالد دبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران. ترجمه پرویز مرزبان. تهران: انتشارات فرزان روز.

Ghobadiani, N. (1956). The travelogue of Abu Moin Hamiduddin Naser bin Khosro Qabadiani Marozi. (By M. Dabir Siaghi). Tehran: Sepehr. [In Persian]

قبادیانی، ناصرخسرو. (۱۳۳۵). سفرنامه ابو معین حمید الدین ناصربن خسرو قبادیانی مروزی؛ با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام و لغات. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: چاپ سپهر.

Hatam, Gh. (2012). Art and Islamic civilization 2. Second edition. Tehran: Payam Noor. [In Persian]

حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۱). هنر و تمدن اسلامی۲. چاپ دوم، تهران: انتشارات پیام نور.

Ibn- Hawqal, (1987). Safar-name-ye-Ibn e Hawql, Iran in surrat ol-arz (J. Shoar trans.), second edition, Tehran: Amirkabir.

ابن‌حوقل. (۱۳۶۶). سفرنامه ابن حوقل؛ ایران در صوره الارض. ترجمه جعفر شعار. چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

Kafami, T. (1942). Mesbah. Tehran: Published by Fakhriyeh school. [In Persian]

کفعمی، تقی‌الدین ابراهیم بن علی. (۱۳۲۱). مصباح. تهران: چاپخانه مدرسه فخریه.

Khosro Khani, Z. (2020). Tiraz in Fatimid of Egypt: organizations, functions and roles. Proposal of M.A.Faculty of Theology and Religious. Shahid Beheshti University. [In Persian]

خسرو خانی، زهرا. (۱۳۹۹). طراز در مصر دوره فاطمیان: تشکیلات، کارکردها و نقوش. پیشنهاده پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده الهیات و ادیان. دانشگاه شهید بهشتی.

Mackie, Louise W. (2015). Symbols of Power: Luxury Textiles from Islamic Lands, 7th–21st Century. New Haven/London: Yale University Press/Cleveland Museum of Art. [In Persian]

مگی، لوئیس. (۱۳۹۴). نمادهای قدرت: منسوجات لوکس از سرزمین‌های اسلامی، قرن‌های ۷ تا ۲۱ م. لندن: نیوهاون.

Matez, A. (1999). The Renaissance of Islam: History, Culture and Society in the 10th Century Muslim World. Third edition. (A. Zhekavati Trans). Tehran: Amirkabir. [In Persian]

متز، آدام. (۱۳۷۸). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. چاپ سوم، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.

Mitford, M. (2015). The Illustrated Book of Signs & Symbols. (M. Ansari & H. Bashirpour Trans). Tehran: Sayan. [In Persian]

میتفورد، میراندا بوروس. (۱۳۹۴). دایره المعارف مصور نمادها و نشانه‌ها. ترجمه معصومه انصاری و حبیب بشیر پور. تهران: سایان.

Moghaddasi, A. (1982). Ehsenut-teqasim-fiy-merifetil-eqaliym. First edition. (A. Monzavi Trans). Tehran: Company of authors and translators of Iran. [In Persian]

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. جلد اول. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

Mohammad Hasan, Z. (2003). Fatimian treasures. (N. Gholijani Trans.) Tehran: Alzahra University. [In Persian]

محمدحسن. زکی. (۱۳۸۲). گنجینه‌های فاطمیان. ترجمه ندا گلیجانی مقدم. تهران: دانشگاه الزهرا.

Mohammadi, R. Jahanghiri, S., & Ardalani, H. (2018). The study of calligraphy and writing in the textiles of the Islamic era and its application in modern visual arts (a case study of Tiraz fabric). The 5th National Conference on the Theoretical Basis of Visual Arts in Iran. [In Persian]

محمدی، رامونا، جهانگیری، سارا، اردلانی، حسین. (۱۳۹۷). مطالعه خط و نوشتار در منسوجات دوران اسلامی و کاربرد آن در هنرهای تصویری نوین (مطالعه موردی پارچه طراز). پنجمین همایش ملی مبانی نظری هنرهای تجسمی ایران با رویکردهای نوین بصری در نوشتار، قرچک.

Moien, M. (2007). Moien Encyclopedic Dictionary. The fourth edition, the First and second volumes, (By A. Alizade). Tehran: Adena. [In Persian]

معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معین. جلد اول و دوم. گردآورنده عزیز الله علیزاده. تهران: انتشارات آدِنا. چاپ چهارم.
Ghomi, A. (1988). Tafsir Qomi. Second eddition. Qom: Dar-o-ketab. [In Persian]
قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر قمی. جلد دوم. قم: دارالکتاب.
Rahnavard, Z. (2001). The Sociology of art and ideology. Honar-Ha-Ye-Ziba. No. 9. P.p 4-11. [In Persian]
رهنورد، زهرا. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی هنر و نقش ایدئولوژی. هنرهای زیبا. ۹: ۱۱-۴.
Rahro Esfahani, L. (2015). Study Tiraz Textiles in Islamic civilization with emphasis on the fatemids in Egypt. The Thesis of M.A in Ardakan Art and Architecture Saculty. [In Persian]
ره‌رو اصفهانی، لیلا. (۱۳۹۴). مطالعه پارچه‌های طراز در تمدن اسلامی با تأکید بر فاطمیان مصر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته طراحی پارچه، گروه طراحی پارچه و لباس. دانشکده هنر و معماری اردکان. دانشگاه علم و هنر وابسته به جهاد دانشگاهی یزد.
Ravadrad, A. (2005). The position of economics in the sociology of art. Binab. No. 8. P.p 48-63. [In Persian]
راودراد، اعظم. (۱۳۸۴). جایگاه اقتصاد در جامعه‌شناسی هنر. بیناب (سوره مهر). ۸: ۶۳-۴۸.
Rohfar, Z. (1990). Mythological motifs in Al Boyeh fabrics. Cultural Heritage. No. 1. P.p 10-15. [In Persian]
روح فر، زهره. (۱۳۶۹). نقوش اساطیری در پارچه‌های آل‌بویه. میراث فرهنگی. ۱: ۱۵-۱۰.
Rohfar, Z. (2006). The Zendeniji Textiles. Golestan Honar. No. 3. P.p 71-79. [In Persian]
روح فر، زهره. (۱۳۸۵). پارچه‌های زندیجی. گلستان هنر. ۳: ۷۹-۷۱.
Rohfar, Z. (2001).Cloth-weaving in Islamic period. Tehran: Samt. Second edition. [In Persian]
روح فر، زهره. (۱۳۸۰). نگاهی به پارچه‌بافی دوران اسلامی. چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
Sabi, H. (2017). Rusūm-i Dār al-Khalāfah (Naqsh-i āyīn'hā-yi Īrānī dar Nezam khelafat islami. Tehran: Karname. [In Persian[
صابی، هلال بن محسن. (۱۳۹۶). رسوم دارالخلافه؛ نقش آیین‌های ایرانی در نظام خلافت اسلامی. تهران: کارنامه.
Savagheb, J., & Roshani, M. (2016). A Survey about Weaving Industry of Iran in the 10 & 11 Centuries. Institute for Humanities and Cultural Studies. No. 2, p.p 57-86. [In Persian]
ثواقب، جهانبخش، روشنی، میترا. (۱۳۹۵). بررسی صنعت نساجی ایران در سده‌های چهارم و پنجم هجری. پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی. ۲: ۸۶-۵۷.
Sharif, S., & Esmaeili, V. (2017). Effects of temperature and relative humidity on permanence of Buyid silk. Journal of Cultural Heritage, 27, 72-79. [In Persian]
شریف، سمانه و وحید اسماعیلی. (۱۳۹۶). تأثیر دما و رطوبت نسبی بر روی ابریشمینه بویی. مجله میراث فرهنگی. ۲۷: ۷۹-۷۲.
Shepherd, D. G. (1977). Bulletin de liaison; de Centre International D'etude Des Textiles Anciens; no.39/40. [In Persian]
شپرد، دوروتی. (۱۳۵۶). نشریه ارتباط. مرکز بین‌المللی مطالعه منسوجات باستانی. ۴۰-۳۹.
Sokoly, J. (1997). Between Life and Death: The Funerary Context of Tiraz Textiles. Islamische Textiljunst Des Mittelaters: Aktuelle. [In Persian]
سوکولی، ج. (۱۳۷۶). بین مرگ و زندگی: مفهوم پارچه‌های طراز در آیین‌های تدفینی، هنر نساجی اسلامی در قرون وسطی.
Stillman, Y, & Stillman, N. (2003). Arab Dress. A Short History. Leiden, the Netherlands: Brill.Tome 34, fascicule 1-2, 177-194. [In Persian]
استیلمن، یدیا، استیلمن، نورمن. (۱۳۸۲). تاریخچه لباس عرب: از طلوع اسلام تا دوران معاصر. انتشارات بریل، ۱۹۴-۱۷۷.
Taherkhani, L & Naserirad. M. (2018). Taraz and function in Abbasi caliph courts. The Quarterly Scientific & Research Journal. No. 51. P.p 54-69. [In Persian]
طاهرخانی، لیلا، ناصری‌راد، مصطفی. (۱۳۹۷). طراز و کارکرد آن در دربار خلفای عباسی. فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ. ۵۱: ۶۹-۵۴.
Talebpour, F. (2018A). Fabric and Fabric Weaving in Islamic Civilization. Tehran: Samt. [In Persian]
طالب‌پور، فریده. (۱۳۹۷). پارچه و پارچه‌بافی در تمدن اسلامی. تهران: سمت.
Talebpour, F. (2018B). Textiles in Sicily during Islamic Era. Journal of Fine Arts: Vitual Arts. No. 3. P.p 75-82. [In Persian]
طالب‌پور، فریده. (۱۳۹۷). پارچه‌بافی سیسیل در دوره اسلامی. هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا). ۳: ۸۲-۷۵.
Vaker, P. (2004). Exploring an Islamic Empire, The history of Fatimids and its sources. (F. Badreii Trans). Tehran: Farzanrooz. [In Persian]
واکر، پل. ای. (۱۳۸۳). پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی؛ تاریخ فاطمیان و منابع آن. ترجمه فریدون بدره ای. تهران: نشر و پژوهش فرزان روز.
Verdi, H. (2006). Fatimids and fine arts. Jurisprudence and history of civilization. No. 9. P.p 181-206. [In Persian]
وردی، حمیدرضا. (۱۳۸۵). فاطمیان و هنرهای زیبا. مجله فقه و تاریخ تمدن. ۹: ۲۰۶-۱۸۱.